

В.В. ВОЛИНЕЦЬ

ЛІБЕРАЛЬНО-ПРАВОВА ТЕОРІЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ Б.ЧИЧЕРІНА (ДО МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ)

Характеризується теорія функцій держави Бориса Чичеріна в аспекті його ліберального вчення про сутність держави і права. Визначаються основні елементи системи функцій держави Б.Чичеріна, описується їхня роль у розвитку суспільства, а також основні засоби їх правового забезпечення у ліберальній державі. Досліджено зв'язок між функціями держави і головними напрямками державної політики.

Ключові слова: функції держави, державна політика, права і свободи людини, соціально-економічне регулювання, правопорядок.

Характеризуется теория функций государства Бориса Чичерина в аспекте его либерального учения о сущности государства и права. Определяются основные элементы системы функций государства Б.Чичерина, описывает их роль в развитии общества, а также основные средства их правового обеспечения в либеральном государстве. Исследована связь между функциями государства и главными направлениями государственной политики.

Ключевые слова: функции государства, государственная политика, права и свободы человека, социально-экономическое регулирование, правопорядок.

The article presents the characteristic of Boris Chicherin's theory of state functions in the aspect of his liberal teaching as to the nature of state and law. The author defines basic elements of B.Chicherin's state functions system, describes their role in society, as well as the main means of their legal support in the liberal state. The relation between state functions and the main directions of state policy is shown.

Key words: state functions, public policy, human rights and freedoms, socio-economic regulation, legal order.

Звернення до проблем функціонування держави в аспекті розвитку сучасних фундаментальних теоретично-правових досліджень складає одну з найважливіших і актуальних частин юридичної науки. Справді, досліджуючи практично будь-які питання розвитку держави та суспільства, чи то з погляду конституційного, чи адміністративного права, чи науки державного управління, завжди постає потреба теоретичного обґрунтування поняття функцій держави як основних напрямів її діяльності, що виражають її сутність і соціальне призначення в галузі управління справами суспільства¹. Це надає особливої теоретичної та практичної ваги тим державно-правовим теоріям, які дають змогу не лише пояснити генезу і трансформації системи функцій держави, але й обґрунтувати конкретні моделі організації функціонування держави у тих чи інших конкретно-історичних умовах залежно від конституційно визначених цілей держави, а також взятих нею на себе зобов'язань.

Актуальність дослідження ліберально-правової теорії функцій держави визначеного російського юриста та державознавця, одного з найвизначніших представників ліберальної думки² Бориса Миколайовича Чичеріна (1828 — 1904 рр.), зумовлюється наступними причинами. По-перше, спроба комплексного наукового осмислення поняття функцій передбачає не лише виявлення тих специфічних напрямів та видів діяльності, що реалізуються сучасною державою, але й звернення до того правового матеріалу, який можна знайти у численних теоріях функціонування держави, що було розроблено й обґрунтовано у працях юристів минулих часів. Подібна актуальність зумовлюється не тільки об'єктивною потребою заповнення тих прогалів, що нині існують у науковому знанні про розвиток теорій

функції держави, але й важливістю реконструкції тих базових ідей, які було запропоновано з метою цілісного тлумачення як організації держави, так і її функціонування. По-друге, варто наголосити на тому, що попри наявність певних консенсуально прийнятних теоретичних положень щодо способів і цілей розробки загальної теорії функцій держави, можна засвідчити співіснування не просто різних, а подекуди — прямо протилежних підходів в осмисленні системи функцій держави. Більше того, слід визнати, що часто загальний спосіб науково-правової інтерпретації поняття функцій держави та його змісту безпосередньо залежить від того, в який спосіб визначається сутність держави та її соціальне призначення тим чи іншим конкретним дослідником. У цьому контексті часто говорять про ліберальну, консервативну, соціал-демократичну тощо теорії функцій держави. Тобто функції держави визначають залежно від того, яку саме ідеологію державного і правового розвитку сповідує той чи інший дослідник. Таким чином, звернення до джерел вітчизняної і російської ліберально-правової думки в частині визначення поняття функцій держави та їхньої системи, дає змогу краще усвідомити теоретичне підґрунтя багатьох сучасних державно-правових теорій, які тією чи іншою мірою корелюють з процесом розвитку класичного лібералізму. По-третє, слід зауважити, що звернення до поглядів Б. Чичеріна на функції держави та їх правове обґрунтування, має істотну актуальність у світлі сучасних дискусій щодо обсягів і меж державного втручання у сферу суспільних відносин. Більше того, наголошуючи нині на потребі переосмислення ліберальних підходів до тлумачення функцій держави, необхідно не лише бути спроможним запропонувати певні альтернативні моделі функціонування держави, але й знати суть ліберального підходу до визначення цього поняття, а також той зв'язок між сутнісними визначеннями держави та її функціями, який було описано у дослідженнях цілого ряду визначних вітчизняних і російських юристів, які належали і належать до цієї багатогранної державно-правової традиції.

Отже, ставлячи за мету дослідження ліберально-правової теорії функцій держави Б. Чичеріна, ми повинні вирішити такі конкретні завдання: а) визначити специфіку тлумачення Б. Чичеріном сутності держави та її основних функцій в аспекті взаємодії держави і суспільства, б) охарактеризувати систему функцій держави, а також розкрити зміст найважливіших із них, в) окреслити засоби забезпечення функцій держави, а також роль права у цьому процесі.

На думку деяких сучасних дослідників, вчення про функції держави Б. Чичеріна (разом із теорією функціонування держави М. Коркунова) стало однією з перших науково-юридичних теорій, яка поклала початок вивченню цієї проблематики на теренах колишньої Російської імперії, а також заклала основи безпосереднього вивчення тих чи інших функцій держави³. І хоча зазначене твердження й може видаватися певним перебільшенням, адже фактично ці питання до нього порушувались у дослідженнях М. Сперанського, К. Кавеліна, К. Неволіна та інших юристів, тим не менш, загальний внесок Б. Чичеріна у розробку поняття функцій держави, їх систематизації та розкриття змісту найважливіших функцій є безумовно значимим. Зокрема, про це пишуть такі автори, як: О. Кудінов⁴, А. Захаров⁵ та інші. Утім, перш ніж переходити до висвітлення поняття функцій держави в державно-правовій теорії Б. Чичеріна, слід зазначити, яким чином цей юрист тлумачив саму державу і державну владу (доволі часто він описував її як верховну владу, а саму ознаку верховності вважав визначальною для конституювання і розвитку держави⁶), адже, насправді, процес функціонування держави розглядався ним як зовнішній вираз її сутності та соціального призначення⁷. Більше того, асоціюючи функції держави з напрямками реалізованої державою політики (на основі чого він одним з перших обґрунтував доцільність диференціації всіх функцій держави на внутрішні та зовнішні), він доводив, що ці функції виникають і розвиваються не хаотично та спонтанно, а є лише проявом сутнісних властивостей тієї чи іншої держави. Фактично дослідженню цих питань Б. Чичеріном було присвячено декілька робіт: «Загальне державне право» (це частина перша «Курсу державної науки»), «Курс державної науки», «Філософія права», «Про

народне представництво» та частково «Власність і держава». На його думку, держава може бути визначена як «союз людей, що утворює єдине, постійне й самостійне ціле»⁸. Власне це становить сутність держави. Більше того, як уточнював Б. Чичерін, ідея держави передбачає не лише «союзність», але й верховність цього союзу, тобто належність йому верховної влади⁹. Водночас держава як верховний союз формується і розвивається не випадково, а з необхідністю, що випливає з самої природи людського існування та взаємодії. Зазначений методологічний постулат Б. Чичеріна має особливо важливу роль, оскільки з огляду на нього він доводив і необхідність виникнення певної системи функцій держави. Отже, у суспільстві завжди існують певні розрізнені інтереси, які доволі часто можуть бути такими, що є взаємовиключними. Функцію узгодження таких інтересів не може виконувати ані церква (оскільки її воля не є обов'язковою і не має ознак примусовості), ані громадянське суспільство (адже воно завжди є сукупністю розрізнених інтересів і не може синтезувати різноманітні інтереси у єдину загальну волю). Тому сама логіка суспільного розвитку передбачала встановлення такої форми союзу людей як держава, що забезпечила управління верховною владою. Щоправда, пишучи про державу, Б. Чичерін гостро критикував всі спроби представити її як єдину форму спільного існування людей. На його думку, держава як верховний союз не лише не заперечує існування інших союзів (сім'я, церква, громадянське суспільство), але й гарантує їхні права та свободи.

Таким чином, від самого свого початку держава формується як союз під проводом верховної влади, яка діє у певних напрямках і задля досягнення чітко визначених цілей (процес планування та реалізації цієї діяльності Б. Чичерін описував поняттям державної політики). У цій діяльності, з одного боку — виражається сутність держави та її призначення, а з іншого — викристалізовуються її основні функції. Визначальною функцією будь-якої держави є функція підтримання та охорони правопорядку. Зокрема, у своєму «Курсі державної науки» він писав: «Держава встановлюється насамперед для запобігання внутрішній анархії, яка з необхідністю виникає там, де немає єдиної, пануючої над всіма влади, адже анархія полягає у тому, що один безкарно посягає на права інших. Встановити у суспільстві правомірний порядок та охороняти права громадян від порушень, ось найперше завдання публічної влади»¹⁰. Пояснюючи роль цієї функції, Б. Чичерін писав, що як юридичний союз держава повинна встановлювати та охороняти норми права, які є обов'язковими для всіх (включаючи й самі органи державної влади, їхніх службових і посадових осіб) і значимими для всіх. Реалізація цієї функції включає у себе два види діяльності, якими є: законодавча діяльність і судова діяльність. Причому, на відміну від багатьох своїх сучасників і наступників, він вважав судову і законодавчу функцію тісно сполученими. Не випадково, що у праці «Загальне державне право» він навіть розглядав їх у межах окремої частини, яка мала назву «Законодавство і суд»¹¹. Тісний зв'язок цих двох видів діяльності пояснюється тим, що вони є необхідними умовами й водночас засобами охорони права. Тобто право (а точніше — правові норми) має бути спочатку сформульоване — це відбувається шляхом реалізації законодавчої функції, яка може бути витлумачена як процес встановлення загальнообов'язкових і санкціонованих державою норм суспільного життя і взаємодії, а потім, у разі потреби — захищене (для цього формується система відповідних органів, якими є суди, чийм головним завданням є здійснення правосуддя та охорона чинного права незалежно від особи потенційного правопорушника). Звісно, поряд із законодавчою і судовою функцією має існувати й виконавча функція. Утім, вона розглядалася Б. Чичерінім дещо відокремлено, адже причиною її виникнення він вважав не засадничу суспільну потребу в охороні права, а похідну потребу ефективного управління суспільними справами та реалізації положень конкретних законів та інших нормативно-правових актів.

Наступною важливою функцією, на яку вказував Б. Чичерін, була функція забезпечення суспільства та держави як від внутрішніх, так і від зовнішніх загроз. Об'єктивно матеріальною основою реалізації є те, що він описував поняттям «сукупної суспільної сили»,

яка може організовуватися державою і спрямовуватись як за внутрішнім, так і за зовнішнім вектором. Щоправда, як уточнював цей юрист, поняття «безпеки» не слід сприймати лише як відсутність зовнішніх або внутрішніх загроз стабільності та правомочності суспільних відносин. Насправді, у внутрішньому плані безпека суспільства та індивіда включає у себе ще й матеріальні та духовні умови його розвитку та самовдосконалення. На цьому етапі, коли держава вже не просто встановлює правові норми, а починає безпосередньо діяти, щоб якомога краще та ефективніше організувати соціальну енергію та суспільні сили, конститується зміст управлінської функції, яку Б. Чичерін характеризував як діяльність з суспільного управління. Однак такий спосіб визначення управлінської функції може нести у собі одну потенційну і дуже небезпечну загрозу. Справа у тому, що говорячи про управління, слід чітко усвідомлювати його межі. З одного боку, управлінська функція держави може обмежуватися лише тією сукупністю дій та заходів, які безпосередньо передбачені правовими нормами, випливають з необхідності охорони та забезпечення певних прав (насамперед йдеться про особисті права людини¹²) і гарантують утвердження законного порядку¹³. З другого боку, як писав Б. Чичерін, поступово розповсюджується інше тлумачення управлінської функції держави, яке, по суті, знімає всі межі щодо її реалізації, оскільки таким чином визначене управління, прикриваючись міркуваннями загального блага та практичної доцільності, може втручатись у всі сфери діяльності індивідів, включаючи й приватну сферу. Така функція управління вже не є управлінням у точному значенні цього поняття, а радше має описуватися поняттям державної опіки або ж як «функція опіки». Останній зі способів тлумачення управлінської функції Б. Чичерін вважав не лише хибним, але й вельми шкідливим для суспільного та державного розвитку. Його основну небезпеку він вбачав у поступовій нівеляції значущості індивідуальних прав та індивідуальної свободи при дедалі більшому посиленні держави, яка одного дня може взагалі забути про право і керуватись у своїй діяльності виключно міркуваннями доцільності або практичної необхідності. Тобто розширення сфери управління з елементами опіки може бути лише тимчасовим заходом, який застосовується в умовах, коли суспільство об'єктивно цього потребує. Але при цьому слід пам'ятати, що це лише тимчасовий і вимушений різновид діяльності держави, який повинен не привчити громадян до державної опіки, а навпаки — сприяти формуванню у суспільстві начал свободи та самоорганізації.

Звісно, як погоджувався Б. Чичерін, будь-які спроби апріорного встановлення меж управлінської функції держави є проблематичними, оскільки в процесі суспільного розвитку можуть трапитися різні ситуації, які вимагатимуть державного втручання навіть за умови обмеження низки невід'ємних прав і свобод людини. Однак з цього жодним разом не можна робити висновок про те, що сама управлінська функція є безмежною. «З того, що неможна встановити точних меж державної діяльності, зовсім не випливає те, що вона повинна розповсюджуватись на все», — доводив Б. Чичерін¹⁴. Тому, якою б важливою і необхідною не видавалася потреба державного втручання (йдеться виключно про функцію управління), їй ніколи не можна приносити в жертву свободу і загальні для всіх права. З цього погляду Б. Чичерін доволі скептично ставився до поширення управлінської функції держави на сферу духовних інтересів, науки, мистецтва та релігії. Тобто в процесі реалізації законодавчої функції держава створює належні правові умови (разом з ними надаються відповідні правові гарантії) для розвитку науки, мистецтва й духовної сфери в цілому. Більше того, з цією метою створюються спеціальні державні установи, наприклад — установи народної освіти, покликані сприяти розвиткові освіти, науки, мистецтв тощо. Але після цього держава вже не може і не повинна вливати на ці відносини шляхом тих чи інших приписів, керуючись принципом доцільності.

Однак, пов'язуючи конкретні функції держави з діяльністю як держави в цілому, так і з діяльністю окремих органів державної влади (якщо ця діяльність не відбувається, то тоді саме поняття «функції держави» перетворюється на шкількову абстракцію, яка немає жодного реального відношення до суспільства і суспільних відносин), Б. Чичерін ставив

принципове з погляду науки теорії держави і права питанням: що саме здатне зупинити неконтрольоване розширення сфери державної діяльності, якщо у цьому виникне потреба? Очевидно, що говорити про примус у такому випадку некоректно, оскільки держава за самим своїм визначенням є «верховним союзом», а отже, не підлягає жодному зовнішньому примусу. Тому єдиною сферою, де можна було б шукати подібні гарантії, є саме влаштування державного союзу, яке включає у себе владу, закон, свободу та ціль. Причому основним серед шойно перелічених понять, яке має пряме відношення до будь-якої функції держави і до системи цих функцій в цілому, Б. Чичерін вважав поняття цілі держави. Тобто, незважаючи на об'єктивні відмінності між функціями держави та її цілями, функції держави не можна розглядати й аналізувати поза контекстом цілей її існування та діяльності. Ціллю держави є «сукупність всіх індивідуальних цілей настільки, наскільки вони стосуються союзу як цілого»¹⁵. Власне заради цієї цілі постає й сама держава разом з усіма без винятку органами державної влади, кожен з яких має свою компетенцію і свою сферу діяльності. Подібне визначення сфер діяльності органів державної влади, яке включає у себе також принципи їх взаємодії, відбувається завдяки законам, які Б. Чичерін описував як зв'язувальну основу державного союзу. У цьому сенсі наявність законів є необхідною умовою не лише будь-якої діяльності, але й існування самої держави. Тому саме закон, а разом з ним і закріплені у законах права і свободи людини та громадянина, є тією гарантією, яка регламентує функціонування держави, визначає як саму діяльність держави, так і її межі (наприклад, змістовний виклад меж та умов реалізації державної діяльності у соціально-економічній сфері Б. Чичерін подав у своєму дослідженні «Власність і держава»).

Водночас, говорячи про функції держави, Б. Чичерін вважав, що до їх вивчення можна підходити й з інших методологічних позицій. Доволі часто ці функції виводяться з ідеї реалізації державної влади, коли виділяються три основні галузі функціонування держави: законодавство, судочинство та урядування (причому у межах урядування Б. Чичерін виділяв дві відносно самостійні елементи — військову та адміністративну функції). Утім, цей підхід видавався йому доволі змістовно розробленим у юридичній науці. До того ж головним завданням цього способу тлумачення функцій держави він вважав опис і вивчення специфіки функціонування кожної окремо взятої гілки державної влади.

Щоправда, досліджуючи систему функцій держави як її тлумачив Б. Чичерін, не можна не зазначити ще один принциповий аспект. Справа у тому, що всі вищеописані функції він відносив до розряду внутрішніх. Утім, поряд з ними існує ще одна сфера діяльності держави, яка, на його думку, мала винятково важливе значення. Це сфера зовнішніх відносин або зовнішня функція держави. На відміну від внутрішніх функцій, її реалізація пов'язана із зовнішньою політикою держави і відбувається у сфері міжнародних відносин¹⁶. У ході діяльності держави у цій сфері Б. Чичерін визначав для держави два основні завдання. З одного боку — це дотримання міжнародних угод, які є невід'ємною частиною міжнародного розвитку: «Якщо держави за самою своєю природою є самостійними одиницями, то відносини між ними можуть визначатись лише добровільними угодами. Договір... становить природний і нормальний спосіб узгодження інтересів між незалежними особами. Тому він застосовується у міжнародних відносинах, так само як і у приватних»¹⁷. При цьому Б. Чичерін писав про дедалі більшу роль міжнародних торговельних угод і договорів, які значною мірою визначають зовнішню політику держави і у деяких випадках можуть навіть виступати інструментом агресивної політики фінансово та економічно розвинених держав. З іншого боку — це функція оборони, яка актуалізується у разі порушення політичної рівноваги, коли міжнародні відносини стають хиткими і вже не можуть надати надійних гарантій безпеки для їхніх учасників. Зазначена оборонна функція не завжди означає війну, але у разі виникнення такої ситуації, коли проведення військових дій є неминучим, держава повинна докласти максимальних зусиль шляхом консолідації всіх своїх сил та спроможностей, щоб забезпечити свій суверенітет і незалеж-

ність. Щоправда, пишучи про війну, він зазначав, що в ідеалі оборонна функція має діяти як превентивна оборона. Для цього держава повинна, по-перше, всіляко утримуватися від ведення військових дій, якщо їхньою причиною є другорядні проблеми, які можуть бути вирішені шляхом переговорів. І по-друге, як доводив Б. Чичерін, в процесі реалізації зовнішньої функції кожна держава повинна піклуватися не лише про свій власний інтерес (посилення своїх міжнародних позицій, збільшення своєї власної могутності та впливу тощо), але й про встановлення загальної міжнародно-політичної рівноваги¹⁸. Останнє положення є особливо важливим з огляду на те, що у ньому Б. Чичерін фактично виклав своє бачення перспектив розвитку міжнародної співпраці, а також тих цілей, яких має прагнути кожна держава в процесі своєї зовнішньополітичної діяльності.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо сформулювати наступні висновки. По-перше, розробляючи власну теорію держави і права, Б. Чичерін вважав вчення про функції держави її невід'ємною й обов'язковою частиною. Подібна роль поняття функцій держави зумовлювалася тим, що під ним він мав на увазі не випадкові та поточні дії тих чи інших органів державної влади (така редукція функцій держави до функцій окремих державних органів часто ставала предметом критики цього юриста), а необхідні, зумовлені самою сутністю «державного союзу верховної влади» напрями діяльності держави, через які виражається її соціальне призначення, реалізуються основні цілі та завдання держави. Фактично це дало змогу Б. Чичеріну сполучити в одному комплексі державно-правових досліджень і продемонструвати зв'язок між такими поняттями, як сутність держави, її призначення, цілі державної діяльності та функції держави. По-друге, слід наголосити, що визначальною функцією держави Б. Чичерін вважав охорону права. Ця функція реалізується завдяки двом специфічним видам діяльності держави: законодавчій та судовій діяльності. Адже право спочатку встановлюється засобом реалізації законодавчої функції, яка описується як процес встановлення загальнообов'язкових і санкціонованих державою норм суспільного життя і взаємодії, а потім, у разі потреби — захищається завдяки системі судових органів, головним завданням яких є здійснення правосуддя. По-третє, обґрунтовуючи загальний розподіл всіх функцій на внутрішні та зовнішні, Б. Чичерін приділяв чималу увагу й вивченню тих, які реалізуються у зовнішньополітичній діяльності держави. Зазначені функції держави він тлумачив у аспекті досягнення двох цілей: а) підтримання міжнародної політичної рівноваги (шляхом виконання всіх прийнятих на себе окремими державами міжнародних зобов'язань у частині дотримання міжнародних угод і договорів); б) оборона держави від зовнішніх агресивних дій. При цьому він вказував на два принципові моменти, які, на нашу думку, не втратили актуальність до нині. З одного боку, він вказував на прямий зв'язок між внутрішніми та зовнішніми функціями держави, доводячи, що часто саме внутрішня сила держави є причиною і основою тієї чи іншої міжнародної політики. З іншого боку, він вважав очевидним і те, що успішна реалізація зовнішньої функції сприяє внутрішній стабільності та підвищенню добробуту громадян і держави в цілому (як приклад, Б. Чичерін наводив сферу торгівлі, які успішна міжнародна політика є однією з найнадійніших запорук внутрішнього добробуту).

Наразі нами було досліджено лише основні аспекти теорії функцій держави Б. Чичеріна. Утім, навіть на цій основі можна зробити обґрунтований висновок про його незаперечний внесок у розвиток загальної науки держави і права, а також про актуальність і значущість його науково-юридичних досліджень для сьогодення.

1. *Загальна теорія держави і права: підручник* / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2009. — С. 89. 2. *Російський лібералізм: ідеї і люди* / Под общ. Ред. А. А. Кара-Мурзы. — М.: Новое издательство, 2004. — С. 96-108. 3. *Корнев В. Н.* Проблемы теории государства в либеральной правовой мысли России конца XIX — начала XX века: Монография. — М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2005. — С. 159. 4. *Кудинов О. А.*

- Б. Н. Чичерин — выдающийся российский конституционалист // Юридическое образование и наука. — 2002. — № 2. — С. 34-35. **5.** *Захаров А. В.* Б. Н. Чичерин о соотношении права, нравственности и политики // Правовая политика и правовая жизнь. — 2003. — № 4. — С.187. **6.** *Чичерин Б. Н.* Верховная власть // Закон. — 2010. — № 5. — С. 160. **7.** *Зорькин В. Д.* Из истории буржуазно-либеральной политической мысли России второй половины XIX — начала XX века. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. — С. 69-75. **8.** *Чичерин Б.Н.* Философия права. — СПб.: Наука, 1998. — С. 233. **9.** *Чичерин Б. Н.* Общее государственное право. — М.: Зерцало, 2006. — С. 1-10. **10.** *Чичерин Б. Н.* Курс государственной науки. Часть третья: Политика. — М.: Типо-литограф. Т-ва Кушнеров и Ко, 1898. — С. 18. **11.** *Чичерин Б. Н.* Общее государственное право. Там само. — С. 313-354. **12.** *Прокопов Д. Є.* Поняття особистих прав людини та їх обґрунтування в правовій теорії Б. Чичерина // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2006. — № 11. — С. 31-41. **13.** *Чичерин Б. Н.* Курс государственной науки. — С. 400-415. **14.** *Чичерин Б. Н.* Философия права. — С. 236. **15.** *Чичерин Б. Н.* Философия права. — С. 237. **16.** *Чичерин Б. Н.* Философия права. — С. 250. **17.** *Чичерин Б. Н.* Философия права. Там само. — С. 252-253. **18.** *Чичерин Б. Н.* Философия права. — С. 257-258.